

ANDRÁS SÁNDOR

TUDOM-E, HOGY MI A TUDAT?

Azonosság, identitás
(ugyanazság)
téridő-távolság nélkül
nem gondolható, ezért
azt javaslom,
hogy a tudat: lehetőség
a távolság-tartásra.

4

1

■ A sárkánytojást Descartes produkálta, amiből nem szabad arra következtetni, hogy Descartes sárkány volt, hiszen nehéz lenne megjósolni – egy gondolkodó szerint a történészek hátrafelé fordított jóskok –, hogy ő honnan *vezette elő* (produkálta) azt a bizonyos tojást, a „cogito”-t (szokásos magyar fordítása: „gondolkodom” – holott lehetne reflexivitás nélküli „gondolom” is), ennek volt héja a test. A tojásoknál az a lényeg, ami héjukon belül van, a héj csak védő csomagolás, amit el kell távolítani, legyen az eltávolító a kikelő csirke vagy a falatozó ember. A héjtől, azazhogy a testtől radikálisan megtisztított cogito sárkánytojássága abból állt össze, hogy én + gondolkodás + tudat. Descartes a tobozmirigyben vélte azonosítani a lélek („âme”) lakhelyét, mivel az agyban az az egyetlen formációból álló hely, míg félteke kettő van, a test jobb és bal oldalának, így a jobb és a bal szemnek és kéznek megfelelően. És lakhelynek vélte, azaz lakhéjnak, nem lakónak.

Magától értődik, hogy aki gondol, van. Ezt Descartes maga mondja Burmannal folytatott beszélgetésében: „a *gondolkodom, tehát vagyok* konklúzióját megelőzi: *mindaz, ami gondolkodik, van*, hiszen a konklúzió azon alapul. Viszont ez utóbbi egy általánosság, míg az előbbi nem az: „mivel csak arra figyelhetek, amit saját magamban megtapasztalok” („dont j'ai l'expérience en moi-même”).¹ Descartes az „expérience” szót egyértelműen a megtapasztalás értelmében és a *cogito* vonatkozásában a saját gondolkodása és ennek alapja, a saját léte – nem az élete – összefüggésében használta. Ezt hangsúlyozom, mert az, amit a

megélés-tapasztalás szókapcsolattal fogok kifejezni, annak a 19. század végére fontossá vált fogalomnak a jelzése, amit William James az angol „experience” szóval fejezett ki, és éppen a karteziánus dualizmus ellenében használt. Tulajdonképpen ami itt következik, egy szó két jelentése és használata körüli kalandozásról ad igen rövidre fogott, de azért remélhetőleg nem túl érthetetlen, csak talán felületes jelzéseket. Nem szolgálhatnak ezek mással, mint ötletekkel arról, miféle bajok adódnak egy ideje abból a meggondolatlan mozdulatból, amellyel az édenkertí emberpár a tudás – vele a tudat – fájáról tépett gyümölcsbe harapott.

2

■ A tudat szónál felettebb hasznos tudomásul venni, hogy a szó a magyar nyelvben a „tud” igéhez kapcsolódik, és ennek két, egymástól eltérő jelentése van: tud valamiről, és tud valamit csinálni, azaz képes valamire. Más, ha tudom, hol van Bécs, és más, ha oda tudok utazni. Más, ha tudom, mit mondok, és más, ha tudok beszélni. Az itt címnek adott szójáték angolul és franciául nem lehetséges. Németül sem, bár a tudat német szava ugyanahhoz a szótőhöz tartozik, mint a *tudás* és a *tudós* jelentésű „tud” („Bewusstsein”, „wissen”), ez utóbbi azonban németül is más, mint a *képesség* jelentésű „tud” („können”). A *tud* valamit és a *képes* valamire közti különbség a *tudat* jellege szempontjából pedig fontos. Az egyik lényegi vita ugyanis éppen akörül kavarog, hogy a tudat képesség-e vagy állapot. Ha állapot, a tudat nem képes semmire, nem tud semmit se tenni; az ember képes olyesmire, méghozzá – és ez egy másik, nem kevésbé lényegi vita – vagy a tudat mint keletkező állapot révén is, vagy csak tudattalan agyfolyamatok révén. Ez utóbbi vélemény szerint a tudat nem képesség, állapotként pedig epifenomenális, vagyis nincs funkcionális szerepe, ezért nélkülözhető jelenség.

Az elmúlt évtizedekben egyebek közt a „kognitív tudomány” és a „kognitív pszichológia” is ebben a kérdésben áll egymással szemben. Az előbbi csak agyról tud, számítógépekhez hasonlítja az agyat, és a mesterséges intelligencia (AI, vagyis „artificial intelligence”) lehetőségeire is alapoz, míg az utóbbi a természetes agyhoz kapcsolódó elmére hagyatkozik, a *nedves elmére* (ez Stephen M. Kosslyn egyik, Olivier Koeniggel írott 1995-ös könyvének a címe: *Wet Mind*). Mindkét irányzat ugyanakkor egyetért abban, hogy elveti a Descartes nevéhez kapcsolt test és elme, mert test és lélek közti dualizmust. Ezt már Leibniz is tagadta a 17. század második felében, és az ellen érvelt, hogy a test karteziánus automata, de ő ezt az *előre elrendelt harmónia* elve alapján tette. Isten a világot úgy teremtette, hogy testet és lelket elválaszthatatlanul egymáshoz rendelt és igazított; lélek nincsen test nélkül, minden testnek lelke van (pánpszichizmus). (Ez a nézet egybehangzott Ágostonnak a gnosztikusok elleni kijelentésével, hogy a teremtés jó, vagyis Jézus emberteste a kereszten azonos a feltámadott testtel.) A „kognitív tudomány” és a „kognitív pszichológia” gondolkodói viszont a 20. század második felében megtapasztalhatókból indulnak ki, azokat faggatva és vizsgálva alkotnak elméleteket és hipotéziseket, de érdekes módon és nagyon más tudományos feltételek mellett mindkét irányzat még mindig a test és az elme – úgy is mint az agy és az elme – egymáshoz való viszonyát faggatja.

Ha a gondolkodás számolás, ahhoz nem szükséges tudat, hiszen a számítógépeknek nincs tudatuk, és az, aki úgy gondolja, még lehet, azt is gondolja, hogy legalábbis nem a közeli jövőben.² A tudattalan intelligencia tételezése azonban – ha nem kérdezzük, mit is jelent az intelligencia szó – nem a számítógépek elgondolásának és sikeres megépítésének a következménye. Az ún. identitáselmélet szerint az agyfolyamatok tudatfolyamatok, agy és elme ugyanegy dolog két külön megközelítésben.³ Ez a nézet visszakövetkeztethető ugyan Spinoza tételére, hogy a kiterjedés és a gondolás, anyag és elme Isten két összetartozó attribútuma, de ténylegesen a fizika 19. és

20. századi felfedezésein alapul. Ha a fizikai világ elsődleges, mindennek abból kellett és kell keletkeznie, így az élőlényeknek, és amennyiben van agyuk, annak is. Ez az alapérv. Akkor viszont kérdés, hogyan illik ebbe az agyba az, amit elmének és, külön, amit tudatnak szokás mondani.

3

■ (a) A tudat szón egyfelől azt értjük, ami másik magyar szóval: eszmélet, amit ájuláskor elvesztünk; másfelől értjük azt, ami vagy képesség, vagy állapot. Ezt a tudatot egyesek (pl. Kant⁴ és Husserl⁵) a leghatározottabban egy bizonyos képességnek mondják, képességnek a gondolkodásra, a tapasztalatok és ismeretek megalkotására, mások (pl. Flanagan⁶) inkább valamiféle állapotnak gondolják, amire több vagy kevesebb szükség van. Ellentéte a tudattalan elmeállapot, illetve a tudattalan agyfolyamatok összessége. Nemcsak az a kérdés, hogy a tudattalan elmeállapot-e vagy valójában agyállapot, a különféle agyfolyamatok általános jellege, hanem az is, hogy mi az, amit tudatnak szokás mondani. Ha képesség, akkor funkciója van és agyfolyamatnak kell lennie – ha állapot, hogyan illik az agyműködésbe? A tudatos és a tudattalan elmetevékenységek, ha van ilyen páros, nyilvánvalóan párhuzamosan és egyidejűleg futnak, hiszen például a kézmozgáshoz vagy a látáshoz szükséges agyfolyamatok nem tudatosak, míg a kézmozgás és a látás tudatos, és akkor az is kérdés, miért van szükség a tudatosságra, nem csak az, hogy miként keletkezik.

Közvetítőleg. Angolul és németül van másik szó is, ami a tudatnak mint állapotnak egy alfaja, az „awareness”, illetve „gewahr”, és ezeknek nincs magyar megfelelőjük. Mindkét szó használatos megközelítően úgy is, ahogyan valaki *hirtelen* vesz észre valamit. Csakhogy aki észrevesz, az *észre* vesz, az angol és a német szó viszont egyaránt nem vonatkozik olyasmire, mint az ész. Megzavarhat engem például olyasmi, amiről nem tudom, mi, esetleg még azt se tudom, melyik érzékszervem ingere, sőt nem is érzékszervet érzek. Amikor valaki hátulról néz, de én csak azt érzem, hogy valami zavar, és megfordulok, az „úgy érzem” fejezi ki az említett angol és német szavakkal jelzettet.

A jelenségek csak akkor jelenségek, ha megjelennek a tudat számára, a megézés nem jelenség; és ami csak tudattalan hatású, nem lehet jelenség. Ez az a sebezhető pont – a németben a pont sebes („der wunde Punkt”), vagyis már seb –, amit Kant a kopernikuszi fordulatnak mondott, és amelytől nem szabadulhatunk: tudjuk, hogy a Föld forog a Nap körül, de nincs mód, hogy érzékeljük, vagyis hogy az jelenség lehessen számunkra. A szubjektív tapasztalat, hogy a Nap mozog, téves. A Hold árnyoldaláról is csak jelenségek nélkül lehetett tudni, mielőtt műbolygó körözött a Hold körül, és fényképezte az árnyoldalt. És akik azt mondják, mindez csalás, nem is repült műbolygó oda, ahogyan azt is mondják egyesek, hogy nem voltak német haláltáborok, a fényképek róluk mind megannyi szemfényvesztés, azokat érvekkel, tudásra alapozva nem lehet meggyőzni. Ez az a pont, ami seb, és amit a fenomenológia sem képes érveléssel begyógyítani. Egyesek nem hisznek a jelenségek jellegében és szükségességében. Mások ugyan szükségesnek vélik azokat, de nem elegendőnek. A kopernikuszi fordulat miatt az érzékelés, a jelenség szükséges, de nem elegendő: meg kell találni a jelenség jelentkezésének – így esetleges tévességének – az okát, ami megint csak jelenségek révén lehetséges.

(b) Fontos fordulat volt, amikor a *psziché* elkülönült a *lélektől*, legyen ez utóbbi halhatatlan vagy biotikusan megszűnő *éltető erő* az élőlényekben. Amikor és ahol a lélekből *psziché* lesz,⁷ (1) az eleven testhez kerül, így esetleg az agyhoz; vagy (2) az elméhez; vagy (3) a test és az elme közé. Zavart okoz, hogy az *elme* jelentheti ugyanazt, mint a *psziché*, ugyanis az *elme* lehet a gondolás – vele a számolás ? képessége, és lehet az érzés (angolul „feeling”) képessége is, ha ezt megkülönböztetjük, mint

emóciót, a „fizikai”, valójában fiziológiai érzettől (angolul „sensation”), ami szintén az *agy*, de nem az *elme* produktuma.

A *psziché*nek ezt az önállóságát sokáig nem követte a megnevezés elkülönülése a magyarban, ahogyan a németben sem.⁸ Angolul és franciául azonban a „lélek” szó megfelelőiből nem lehet melléknevet formálni, a „psziché” szóból kellett. Magyarul a „psziché” szó még mindig szokatlan, és a „lélektan” még mindig szokásos, bár magyarul is pszichoanalízisről, pszichiáterről, pszichiátriáról és pszichológusról beszélünk (a „lélekbúvár” kiment a divatból). Megkavarja mindezt az a körülmény, hogy az *elmebaj* németül a *szellem betegsége* („Geisteskrankheit”), angolul pedig *mentális betegség* („mental disease”). A „lelki beteg” kifejezés még előfordul – a psziché olyan betegségére vonatkozik, ami nem *elmebaj*, nem pszichózis –, és valami még mindig „lelkileg visel meg” egy embert. A depresszió is „lelki betegség”, de egy ideje gyógyszerekkel kezelik, nem pszichoanalízissel.

Amikor és ahol (1) a *psziché* az eleven testhez került, akkor és ott egyben a fiziológiához. Wilhelm Wundtot tartják a kísérleti pszichológia megalapítójának, övé az első lélektudományos könyv, melynek címe jellegzetes: *A fiziológiai pszichológia alapvonalai* (1874). Fiziológusként került Helmholtz laboratóriumába, ami két szempontból érdekes. A fiziológiai kutatás ugyanis folytatódhatott az eleven test idegpályáinak működésével kapcsolatban, vezethetett például Sherrington 1906-os felfedezéséhez, amit ő propriocepciónak nevezett, értve ezen a test mozgásának visszacsatolós és célirányos – de tudattalan – önirányítását (a propriocepcióhoz tartozik a limbikus rendszer, az egyensúlyérzék is). De vezethetett az érzékelésben ahhoz is, amit Helmholtz „tudattalan következtetésnek” nevezett, és ami továbbvihetett azokhoz a különböző nézetekhez és elméletekhez, melyek szerint az agyműködés nagyon jól megvan tudat(osság) nélkül. Erre, ami a ténylegességet, ha nem is az általános elméletet illeti, meggyőző példa, hogy egy a test számára rutinossá vált mozgást, például a biciklizést megzavarja, ha valaki tudatos figyelmet irányít rá. Az egyszerű hályogkovács se tudta leszedni a hályogot, amikor megtudta, mit csinál, és a zen íjász is, ahogyan mondják, „elme nélkül” céloz és talál célba, amikor valójában nem a tudatának engedelmeskedve jár el.

A *psziché* azonban egy másik leágazásban is az eleven/élő testhez kerülhetett, de úgy, hogy a tudathoz és vele az elméhez kapcsolódott. A Mesmer által felfedezett „állati magnetizmus”, a később Braid megnevezte *hipnózis* még később francia kutatóorvosokhoz, Liébault és Bernheim egyetemi laboratóriumába került hipnoterápiaként, és lett belőle a nancyi iskola. Bernheimet látogatta meg Freud Nancyban, mielőtt Charcot-t, a hisztéria iskola vezetőjét felkereste volna Párizsban. A pszichológiának ez az ágazata is fiziológus orvosokkal indult, de olyanokkal, akik testi tünetek *orvoslását* akarták elérni. Mesmert a francia forradalom idején egy francia bizottság, amelynek Benjamin Franklin is tagja volt, sarlatánnak minősítette, a hipnózis azonban Braid után a franciáknál, majd a németeknél tényleges gyógyító- eszköznek bizonyult. Freud is használta kezdetben, mielőtt a hisztériás viselkedés tüneteinek az okozóit nem a tudatból kiszorult, szerinte elfojtással a tudattalanba szorított tartalmakban kereste, hogy azok tudatossá tételével gyógyítson. Ezek a pszichológusok azt a természetfilozófiát ismerték, amelyik Schellingnél, Spinoza panteizmusa nyomán, ún. azonosságfilozófia („Identitätsphilosophie”) volt. Amikor a természetre, Schelling azt egyszersmind az emberre is alkalmazta. Egyik pártfogoltja az a G. H. Schubert volt, akinek két könyve, *A természettudományok árnyoldala* és *Az álom szimbolikája* oly nagy hatású volt, hogy Freud is, majd pedig Jung egyaránt utalt rájuk. (Az „árnyoldal” a Holdéra utal, arra, ami számunkra láthatatlan, jelenségek híján ismeretlen, de létezik, és bizonyos jelekből következtetni lehet rá.)

Ezzel a psziché persze a test mellett (2) az elméhez is került, hiszen az elmének kellett bizonyos jeleket és jelenségeket úgy *értelmeznie*, esetleg öntudatlanul, hogy azok a pszichére és a psziché révén a testre, legalábbis egy ember viselkedésére hassanak. A viselkedés patológiája mindenképpen az elme és vele a psziché működésének bonyolultságára irányította a figyelmet. Maguk a gondolatok és szándékok nem okozhattak patológikus viselkedést, a pszichére kellett hatniuk, hogy azon át a test viselkedését befolyásolják. Ez az elméhez kapcsolódó pszichológia másodlagos volt a fiziológiai mellett, de hatott rá, és szintén behatóan foglalkozott a tudat és a tudattalan viszonyának problematikájával. William James, akiről még szó lesz, mintegy egyesítette az általános kutatás irányait a maga értelmezésében, és mivel filozófus is volt, hatott Bertrand Russellre, aki a legkiválóbb gondolkodók egyike gyanánt állapíthatta meg a 20. század elején, hogy a pszichológia felzárkózott a fizika mellé, és talán kétféle kauzalitásra kell gondolni, nem csak a fizikaira.⁹

Mondható azonban az is, hogy (3) a psziché a fiziológiai test és a gondoló elme közé került, ha a gondolást elkülönítjük az eleven testtől, mind a fiziológiától, mind pedig a pszichétől. A filozófusoknak ezt meg kellett tenniük, ha a gondol(kod)ást el akarták különíteni minden pszichikai esetlegességtől, szubjektivitástól. Ez a törekvés azzal is járhatott, hogy a pszichét mint elhanyagolható *köztest* – vagyis nem mint közvetítőt – vonják ki a gondolkodás forgalmából, hiszen magát a testet, az agyat nem vonhatták ki, ha gondolkodásukat már nem a halhatatlan lélek-szellem hitére alapozták.

A *test* viszont nagyon megváltozott Descartes kora óta. A tudat jellegének és szerepének megítélésénél, a tudattalan test képességeinek felmérésénél ezt nagyon is figyelembe kell venni. A Leonardo boncolta, de még a Rembrandt által megfestett felboncolt test is másféle volt, mint amilyené a 20. század második felére vált. (Nem tudhatom, milyen lesz később.) A vérkeringéstől (Harvey) a propriocepcióra is képes egységes idegrendszer felfedezésén át az agyműködés klinikai vizsgálatáig sok minden történt – ahogyan a newtoni mechanikán is nagyot változtatott a kvantummechanika, Volta ránduló békalábától is hosszú és tekervényes az út Maxwell elektromagnetizmusán át a kibernetikáig és a jelenlegi számítógépekig. A 19. században biológia is keletkezett, nemcsak pszichológia. A természeti, fiziológiai organizmus, a *szervezet* intelligenciája mellé a 20. század második felében egy mesterséges, gépi *szervezet* jelenlegi intelligenciájának ténye és sokak számára lehetőségeinek ígérete került. Ezek a gépek nem olyanok, mint azok az automaták, amelyek ellen Leibniz érvelt, bár a közelmúlt regényeinek és filmjeinek androidjai egyenes ágú leszármazottai azoknak, amelyekről E.T.A. Hoffmann írt csodálatosan bizarr történeteket a 19. század elején.

(c) Ha a fizika az alaptudomány, vagyis ha mindennek vagy fizikainak vagy fizikaiiból keletkezettnek kell lennie, akkor a kauzalitás törvénye érvényes, és az így elgondolt monizmus materialista. Az identitáselmélet szerint agy és elme egyazon dolog. Ezzel nehéz megbirkózni azoknak, akik tényleg jeles gondolkodók, és elfogadják a fizikai folyamatok elsődlegességét. A különféle álláspontok közül Donald Davidsonét említem, aki „anomális monizmust” ajánl.¹⁰ Röviden: minden folyamat fizikai, de nem minden folyamat mentális. Ez persze nem mondja meg, milyen a mentális fizikai folyamat. Davidson nem beszél tudatról sem, ezért nem is foglalhat állást ebben a kérdésben. Viszont figyelembe veszi azt a kettősséget, ami szintén alapténynek mondható, hogy egy ember saját elméjét megközelítheti introspekcióval, más emberét viszont csak külsőleg, azaz jelenségek érzékelése révén. Amit „az első személy autoritásának” mond, azt jelenti, hogy egy ember bizonyíték és következtetés nélkül tudja, amit éppen tud. Ez szubjektív, de egy másik embernél is az, az

interszubbektivitás pedig egyfajta „háromszögelés” („triangulation”) révén nyerhet objektivitást, a harmadik szög lévén a világ, amelyen mindketten osztoznak.¹¹

Ez a nézet minden bizonnyal nem mindenkit fog megatni, és furcsának is tűnhet, hogy nemcsak tudatról nem esik szó benne, de megeléőről és tapasztalásról, „experience”-ről sem. Ez utóbbi is személyes persze, ahogyan a bizonyíték és következtetés nélküli tudás sem keletkezhet tudat nélkül. Ha mindkét ember tudja, külön-külön, hogy ez a propozíció: „Az Országház épülete a Duna partján található”, és ez a Duna partján álló magyar parlament épületére vonatkozik, azaz van egy ilyen épület, és az ott áll, akkor a propozíció nem két szubbjektív vélemény, hanem valami objektív, mások által is meg- és elismerhető tényt fejez ki. Az érvelés azonban első személyű autoritásból, egy propozíció tudásából indul ki, és két ilyen tudás egybeesését tételezi a világ berendezkedésének egyik darabja vonatkozásában. Mindezt azért mondom ilyen felületesen, mert a jelenlegi összefüggésben elegendő ahhoz, hogy kiemeljem: az első személyű autoritás tárgya egy propozíció, nem pedig egy megeléő-megtapasztalás. Mindezt bevezetésnek szánom ahhoz a nézethez, amely szerint éppen a megeléő-tapasztalás az elsődleges.

(d) A *megeléő-tapasztalás* kifejezéssel az angol „experience” szót fordítom, ahogyan azt paradigmaticusan – itt példaként – William James használta 1890-es, ma is igen gyakran idézett *A pszichológia elvei* című kétkötetes művében. Ebből a munkájából lett ismert a „tudatfolyam” („stream of consciousness”) kifejezés is.¹² Nagyon jól tudott németül is, így tisztában volt vele, hogy a németben két külön szó és fogalom felel meg az angolnak („Erlebnis” és „Erfahrung”), ahogyan a magyarban is kettő. Az egyetlen angol szó, amikor valami számolhatóra vonatkozik, azt jelenti: „élmény” („to have an experience”), ami mindig egy bizonyos megeléő; amikor nem számolhatóra („to have experience”, „to be experienced”), akkor viszont azt jelenti: „tapasztalás” vagy „tapasztalat”, ami valakinek vagy van, vagy nincs, illetve abból valakinek csak nagyobb-több vagy kevesebb lehet.

Az élményt, a megeléőt nem lehet elsajátítani, az mindig közvetlenül adódik, egyből saját, a tapasztalatot viszont meg kell szerezni, sajátá kell tenni. A megeléő csak introspekció révén, első személyként hozzáférhető, míg a tapasztalat bizonyos értelemben harmadik személyű, tudja, hogy neki van, és meg is tudja mondani, mi az. A memóriával tudományosan foglalkozók különbséget tesznek egyfelől rövid távú vagy munkamemória és hosszú távú memória, másfelől önéletrajzi vagy epizodikus és deklaratív memória között. Ez utóbbi kettőtől különböztetik meg harmadikként a procedurális memóriát, ami a test mozgásához-mozgatásához szükséges képességek, például a gyalulás, biciklizés, zongorázás programjainak a tárlója. A deklaratív és a procedurális memória tehát más- és másként az ismeretek és a tapasztalatok, nem az élmények, megeléések osztályába tartozik. Az élmény, a megeléő csak elmesélhető, és a mesélés nyomán csak átélhető, a tapasztalat viszont megszerezhető: megfigyelhető és jólrosszul elsajátítható. Élményt elsajátítani nem lehet. Ami ezeket mind együvé fogja, az egy ember mint létező lény a maga testi és elmebeli valóságában.

William James szerint a megeléő-tapasztalás folyama elsődleges, a tudat másodlagos, tulajdonképpen nincsen olyan *dolog*, illetve *képesség*, mint a tudat. Egy 1904-es írásában, amelynek címe *Létezik-e tudat?*, azt írja róla, hogy az „egy nonentitás, amelynek nincs joga, hogy az első elvek közé tartozzon. Akik még ragaszkodnak hozzá, egy pusztá visszhanghoz, gyenge zöreijhez ragaszkodnak, amit az eltávozott »lélek« hagyott maga után a filozófia levegőjében.” Nem tagadja, hogy van olyan funkció, mint a tudatosság („being conscious”), csak azt, hogy a tudat valami dolog, ugyanis szerinte csak egyetlen primer anyag („primary stuff, material”) van, a tiszta megeléő-tapasztalás („pure experience”).¹³ Bárminek a tudása a megeléő-tapasztalás két része közötti viszony. Mondja ezt pedig azért, hogy

megszabadítson az alany-tárgy, a szubjektum-objektum megkülönböztetéstől, ami már származék: „a megélés-tapasztalásnak, úgy hiszem, nincsen ilyen belső duplicitása”. Jellegzetes, hogy egy kevéssel később publikált könyvében német szóval „Identitätsphilosophie”-t mond,¹⁴ ami a fiatal Schelling itt már említett spinozista természetfilozófiájára utal, csak az övé, mondja James, pluralista (azaz nem idealista).

A tudatfolyam szerinte kaotikus, abból kell kiszűrni-kiragadni a megélés-tapasztalás bármilyen egységét. (Az írók közül Virginia Woolf és Joyce is használta a tudatfolyamot, híres az *Ulysses* végén Molly szövege, amiből az olvasónak kell kiszűrnie-kiragadnia azt, ami az ő számára meg- és kiragadható.) James megkülönböztetett kétféle megélés-tapasztalást, gyakorlatit és fogalmit; az előbbi arra vonatkozik, amit valaki éppen csinál, a másik pedig arra, amit gondol. Husserl a maga fenomenológiájában James nyomán a megélésből („Erlebnis”) indul ki, és a maga filozófiai vizsgálódásában a tudományos mint fenomenológiai absztrakcióját állította szembe James empirizmusával. Nem azt vizsgálta célként, hogy miféle fogalmi gondolkodás történik egy-egy ember esetében, hanem azt, miként és hogyan keletkeznek fogalmak a megélésekből és tapasztalásokból. És őszerinte ezt a tudat teszi. A tudat tehát, mint már szó volt róla, elmélete szerint képesség.

Ez a kétféle vélemény a tudatról megkülönböztethető egymástól azoknál is, akik szerint az agyműködés elsődleges, de a tudat nem azonos vele, vagyis akik a korábban említett identitáselméletet elvetik. Két példát választok, egyrészt illusztrációnak, másrészt a husserli elmélettől való eltérés lehetőségeinek a jelzésére. Eagleman álláspontja szerint a különböző funkciókat az agyban tudattalan, automatikus modulok, tudattalan „szakértők” végzik, a tudat pedig olyan, mint egy nagyvállalat végrehajtó bizottságának elnöke („CEO”, azaz „Chief Executive Officer”), aki a beérkezett eredmények alapján dönt.¹⁵ Flanagan viszont úgy gondolja, hogy nem szabad a tudatot központnak, képességnek gondolni.¹⁶ Szerinte a tudatos megélés-tapasztalásnak („conscious experience”) sokféle fajtája van, és talán az a közös bennük, hogy 40 hertzes oszcilláció van a neuronokban.¹⁷ A tudatos jelenségekben az a közös, hogy elmejelenségek, így valóságok, és megérdemlik a tudományos figyelmet.¹⁸ A tudatos jelenségek szerinte én nélküliek, és ennek magyarázatánál William Jamesre hivatkozik: „Az alapgondolat az, hogy az én (»self«) a megélés-tapasztalás gyarapodásával merül fel, és az organizmusnak a külvilággal való aktív kapcsolata során épül ki. Az én fejlődik. Ebben az értelemben az én egy tények utáni konstrukció, nem a megélés-tapasztalás lehetőségének tények előtti feltétele (James 1892. 68–70, 72). [...] Az első személyű névmás egy aktív momentumra mutat, amelynek során a beszélő gondolkodik, esetleg épp saját magáról.”¹⁹

A tudat funkciója *tudatfolyamként* tehát mindenképpen a megélés-tapasztalás tényéhez tartozik, és azoknál szerepelhet, akik a megélés-tapasztalást is redukálhatatlan ténynek gondolják. Ezek közül a közelmúltban szélsőséges felvetéssel jelentkezett David Chalmers. Szerinte a tömeg, töltet („charge”) és téridő mellett alaptény a megélés-tapasztalás is. Ez egy „pszichofizikai elmélet”, mondja, és egyfajta „ártatlan dualizmus”, amennyiben nem mond ellent a fizika elméletének. Ezért „naturalista dualizmus”, és több köze van a fizikához, mint a biológiához.²⁰ Ez a meglepő nézet sem ad magyarázatot arra, amit kigondolója a pusztán fizikai elméletekből hiányol, hiszen ő a fizika alaptényeit egy nem fizikai alapténnyel toldja meg, és ennek alapján véli megoldani azt, ami szerinte a *tudattal* kapcsolatos „nehéz probléma”.²¹

■ Amikor azt mondjuk, metaforával élve, hogy a tudat fényt vet valamire, akkor valójában úgy képzeljük, fényközeget bocsát rá. Meg kell azonban gondolni, hogy egy ember a tudatánál, eszméleténél van, amíg el nem ájul, vagy el nem alszik. (Ezért talányos a hipnózis, amint az álmodás is.) A tudat mint eszmélet állandóan világít, amíg ki nem kapcsol. *Az teszi, nem én.* Ez a folyamatos és nem célirányos tudat: közeg – olyan, mint a Naptól sugárzó fény, és meglehetősen biztosak lehetünk abban, hogy a Nap nem néz velem, ahogyan az égő villanykörte sem. A kérdés persze az, *honnnan* sugárzik a tudat, ha nem egy énközpontból. Helyesen azonban a kérdés az, *hol* és *hogyan* sugárzik a tudat, hogyha az agyban-agyból, és erre a válasz olyasmi lehet, mint amit a Nobel-díjas Roger Wolcott Sperry adott, hogy ugyanis a tudat nem egy neurológiai agyfolyamat, hanem agyfolyamatokból kiemelkedő („emergent”) hatás.²² Ha azonban a tudat valójában közeg, állapot, „benne”, a fényben-világosban nyílik távolság az *ugyanaz*, a különbözők azonosítása és a reflexió számára. Ez a távolság téridőben értendő, akár egymás mellett, akár egymás után van az, ami az egyenlőségi jel két oldalára kerül. A különbözők pedig lehetnek egy gondolat, illetve propozíció és annak nyelvi kifejeződése is: „*azt* gondolom”, „*azt* tettem”, „*az* történt”. Azonosság, identitás (ugyanazság) téridő-távolság nélkül nem gondolható, ezért azt javaslom, hogy a tudat: lehetőség a távolság-tartásra. Ha a kutya csengőt hall, és nyáladzani kezd, távolság van a hallószervi inger és a gyomornedvképző mirigy ingere között. Ez a reflexitávolság nem ad lehetőséget közbevetett gondolatokra vagy érzékelésre, a tudat viszont éppen az ilyesmihez szükséges távolságot is lehetővé teszi.

Ahogy a *nyelvem-hegyén-van* jelenség, a „tudom, hogy tudom, de nem jut eszembe”, azaz nem tudom kimondani, azt bizonyítja a kognitív pszichológiában, hogy van tudattalan, ez úgy is értelmezhető, hogy van a tudattalan folyamatoknak olyan fokozata, intenzitása, amely nem elég erős, nem tud ki- és a tudattalan intenzitás fölé emelkedni-erősödni. Van olykor kínos megfélekedezés, felejtés is. Ezer dolog jut eszembe, válik tudatossá, de éppen *az* nem. Később igen. Azt hiszem, mellékes, hogy a fizikai és a pszichikai, az agy- és az elmefolyamat azonosságát tételezem-e vagy sem. Azért hiszem ezt, mert úgy gondolom, hogy a tudattalan folyamatok nem homogének, intenzitásfokozataik vannak, ahogyan a tudatközegnek is. Ezért kettőn áll a vásár: mennyire, milyen intenzitással merül fel valami, és a tudat intenzitása mennyire erős, a számos vagy számtalan párhuzamosan futó folyamat sodrában mennyire válik valami észrevehetővé.

Schrödinger írja *Mi az élet?* című könyvének a tudat fizikai alapjáról szóló fejezetében, hogy „a tudatból történő fokozatos kifakulás rendkívüli fontossággal bír mentális életünk egész struktúrája számára, ami az ismétlések révén történő gyakorlatszerzés folyamatán alapul. [...] Gyakori ismétlések során az események egész szekvenciája egyre rutinosabbá és megbízhatóbbá, egyre unalmasabbá válik, a válaszok pedig egyre megbízhatóbbakká, annak megfelelően, ahogyan kifakulnak a tudatból.”²³ Ehhez hozzátenném: a rutinos működés kifakulása nem jelent eszméletvesztést, és egy rutinos működéshez tartozhat hirtelen odafigyelés is.

A tudatnak, ha közeg, illetve állapot, nemcsak „függőleges” intenzitásfokai vannak, hanem „horizontális” kiterjedése is. Nemcsak az érzékek vannak (vadászként) lesen, a gondol(kod)ás is figyelmes. Az *érzés* viszont belső érzékenység. Angol szavát: „feeling” manapság sokan – és meglehetősen zavaróan – a „hangulat” szinonimájaként használják: „filingje van valaminek”, holott az érzés mindig valakié. Olyasmi, ami testi-pszichikai és egyúttal fogalmi-gondolati is, hiszen amikor az ember szomorú, akkor valamit érez, és ez az érzés maga más, mint annak megállapítása, hogy valaki (tudja), mit is érez. Az érzés nem alany-tárgy viszony. A „szomorúságot

érzek” megállapítás, információt ad arról a tényről, aminek közvetlen kifejeződése nem tárgyias: „Szomorú vagyok.”

Az érzés olyan folyamat, amely tudattalanból tudatosba megy át – olykor „világosan”, máskor „homályosan”. Például: „Nem is tudom, hogy érzem magam most”, azt jelenti, nem tudom, milyen érzés jár át, vagy ködlik fel bennem. Ilyenkor próbálhatom megnevezni, vagyis azonosítani, tudatosan; rájönni és nyelviileg kifejezni, mit érzek. Pontosabban: mi az az érzés, ami most van. Amikor valaminek a „tudatára ébredek”, valójában tudatra-ébredés történik, felismerés, valami hirtelen tudat intenzitásává válik. Rájövök – *arra*, és hirtelen beazonosítom, illetve beazonosítódik.

Korábban azt igyekeztem mondani, hogy szerintem végül is egyre megy, hogy ezt az azonosítást a tudat *teszi-e*, vagy a tudat állapota kell ahhoz, hogy megtörténhesen. Most máshogyan mondom. Ha a beazonosítás belső beszédben történik, lehet első személyű: „éhes a kutyám”, és lehet harmadik személyű: „a kutya éhes”. Ha nem belső beszéddel történik, elesnek a beszéd grammatikai lehetőségei, és a történet személytelen. Annyi biztos, hogy „bennem” történik, és közvetlenül, következtetés nélkül tudom, hogy történik: tudatos. A „bennem” egy olyan mentális téridőre vonatkozik, ami nem lehet metafora, és nem azonos testem fizikai-fiziológiai téridejével, ami nélkül viszont nem lenne sehol. Nem hiszem, hogy agyfolyamatok nélkül sor kerülhet rá; nem tudom, *hogyan* kerül sor rá, milyen folyamatok révén, és azt sem, milyen állapot. Arról viszont van véleményem, és miért ne osztanám meg, hogy *miért* áll elő, miért tudatos, és miért van szükség rá.

Mindig egyedi ember fedez fel valami újat, csinál valami nem rutinosat. Alkalmazom Schrödingernek ezt a nézetét is. Egyúttal azonban – és hozzá kapcsolom – figyelembe veszem és megfontolásra ajánlom a zoológiát is, jelesen azt a körülményt, hogy az emberi újszülött az állatokhoz képest „idő előtt” születik meg.²⁴ Az emlősállatok igen rövid időn belül szó szerint „megállnak a maguk lábán”, az ember nem. A koraszülöttség elmélete – ez jobb szó, mint a szótári „koraszaporodás” a német „Neotenie” szóra (innen az angol „neoteny”, a neotéria) – sok tényezőből áll, van is, aki vitatja, de az emberi csecsemő különlegesen hosszan tartó maga-tehetetlensége tény. Sokáig szorul rá, *van rászorulva* mások gondoskodására, gondolkodására is. A lassú közösségi illeszkedéshez? az újszülötthöz és egymáshoz – szükség van az életben-tartók meggondolásaira, megállapodásaira, a tünékeny beszédre és az „észben tartásra”, arra a bármilyen azonosításához elkerülhetetlenül szükséges távolságra-tartamra, ami szerintem a tudat közegében, állapotában adódik. Mentális téridőben. (A tér: idő, s az idő: tér.) A nyelviség ilyen térben keletkezhetett, ilyenben működik, ilyenben kerül *sor* – *szekvencia* – a megbeszélésekre, a megszokottak mellett új és röpké gondolatok felmerülésére. (Mallarmé szerint „egy kockadobás sohasem törli el a véletlent” – amit mindig érdemes „a kocka el van vetve” mellé gondolni, és viszont.) Az emberi közösségi *élet* – és közösségi *halál*: a meghalás, ahogyan a születés is – nem képzelhető és nem gondolható el a megéléshez-tapasztaláshoz tartozó tudat úgy is mint mentális események mentális térideje vagy időtere nélkül.²⁵ (A meghalást mindig mások élik és tapasztalják meg, és cselekvésre kényszerülnek.)

A mentális időtérnek jellegzetessége, hogy benne-vele egyszerre lehet észrevenni, annak tudatára ébredni, ami a környezetben és a környezetből adódik, és annak, ami csak az elmében. Ezen kettőzöttség legközelebről megtapasztalható példája a beszéd. A beszélő akkor hallja magát, amikor mások őt (Herder), amikor a szavába tudnak vágni. Akkor pedig meg kell különböztetni, mit mond más, mit mondanak mások, attól, amit ő maga mond. Máshogyan kell hallanom magamat, mint esetleg egyidejűleg őt vagy őket hallom. Valamikor a nyelv kezdete is új volt, azóta is minden csecsemőnek új, és minden kimondott, leírt-olvasott beszéd mondhat valami újat a megszokottak-rutinosak között. És ahogyan egyidejűleg láthatom most az ab-

lakot, ölemben a füzetet, amibe ezeket írom-írtam, úgy gondolhatom, amit írok, és azt is, hogy írom. Egyszerre élhetem meg, amit látok, és amit gondolok – a bögre mellett üres, jó lenne még egy kávé – és amit meggondolok – főzök-e még egy kávé? –, és mindezt egyetlen tudatfolyamatban, illetve tudatközegeben látom és gondolom, miközben ezeket írom, mert ugye ezekre is figyelek. És ígérem az olvasónak, hogy a füzetbe most írottakat-íródotkat változtatás nélkül gépelem majd a számítógépbe, amely nem fogja tudni, ahogyan az olvasó sem tudhatja, igazat mondtam-e, ígértem-e. Az olvasó viszont tudhatja, hogy csak példázódtam arról, mi minden lehet egy ember tudatában.

Elvárásolt kastély. Látogató a kastélyban. Az elvárásolt látogató.

■ JEGYZETEK

1. *Descartes, oeuvres et lettres*. Ed. A. Bridoux. Gallimard (Bibliothèque de la Pléiade), Paris, 1937. 1356. sk.
2. Daniel C. Dennett: *Kinds of Minds. Toward an Understanding of Consciousness*. Basic Books, New York, 1996. 16.
3. Ullin T. Place: *Is Consciousness a Brain Process?* *British Journal of Psychology* 1956. 44–55. Újra kiadva: William G. Lycan (ed.): *Mind and Cognition. A Reader*. Blackwell, Oxford, 1991. 29–36.
4. *A tiszta ész kritikája*. A 103.
5. Edmund Husserl: *Ideen zu einer reinen Phänomenologie und phänomenologischen Philosophie*. Niemeyer, Tübingen, 1993. 36.
6. Owen Flanagan: *Consciousness Reconsidered*. MIT Press, Cambridge, 1992. 58.
7. Descartes-nál az elme (franciául „esprit”, latinul „mens”) a lélek (franciául „âme”, latinul „anima”) tulajdonsága, nem szellem (szintén „esprit”, de latinul „spiritus”), és a lelket különbözteti meg dualistán a testtől.
8. Freud 1915-ös, többször újrakiadott írásában a tudattalan kapcsán egymásra következő mondatokban használja a két szót egymás szinonimájaként: „Gleichstellung des Bewußten mit dem Seelischen” és „Gleichstellung des Psychischen mit dem Bewußten”. Sigmund Freud: *Studienausgabe*. III. Fischer, Frankfurt a. M., 1982. 126. Az ambivalencia abból is adódik, hogy Descartes-nál az elme a testtől független lélek tulajdonsága.
9. „Nagyon úgy tűnik, hogy vannak pszichológiai és vannak fizikai kauzális törvények, amelyek elütnek egymástól.” Lábjegyzetben pedig hozzátéveszi: „Nem állítom, hogy tudnám, végső és redukálhatatlan-e a különbség. Csak azt mondom, hogy a tudomány jelenlegi állapotában el kell fogadni gyakorlatilag.” Bertrand Russell: *On Propositions: What They Are and How they Mean* (1919). In: *Logic and Knowledge. Essays 1901–1950*. Putnam, New York, 1971. 315.
10. Donald Davidson: *Essays on Actions and Events*. Oxford University Press, 1980. 214. Továbbá: „Nem látok jó érvet arra, hogy minden azonosságelmélet materialista; ha némely mentális esemény fizikai, attól még nem lesznek fizikaibbak, mint mentálisak. Az azonosság szimmetrikus viszony.” Uő: *Subjective, Intersubjective, Objective*. Oxford University Press, 2001. 33.
11. Uő: *The Irreducibility of the Concept of the Self* (1998). In: i. m. 85–105.
12. William James: *The Principles of Psychology*. I. Holt, New York, 1890. 279.
13. Uő: *Does Consciousness Exist?* *Journal of Psychology, and Scientific Methods* 1904. 1. 477–491.
14. Uő: *The Meaning of Truth: A Sequel to Pragmatism* (1909). University of Michigan Press, Ann Arbor, 1970. 128. 133.
15. David M. Eagleman: *Incognito: The Secret Lives of the Brain*. Vintage Books, New York, 2012.
16. Owen Flanagan: i. m. 58.
17. Uo. 59. sk. ? A bizonyíték az ilyen oszcillációra a Nobel-díjas Francis Crick-től és munkatársától, Christof Koch-tól származik.
18. Uo. 214.
19. Uo. 178.
20. David Chalmers: *Facing Up to the Problem of Consciousness*. In: J. Shear (ed.): *Explaining Consciousness: The Hard Problem*. MIT Press, Cambridge, 1997. 9–32. 20.
21. Uo. 10.
22. Roger W. Sperry: *Forebrain Commissurotomy and Conscious Awareness*. In: Colwyn Trevarthen (ed.): *Brain Circuits and Functions of the Mind: Essays in Honor of Roger W. Sperry*. Cambridge University Press, 1990. 382.
23. Erwin Schrödinger: *What is Life? The Physical Aspect of the Living Cell & Mind and Matter*. Cambridge University Press, 1967. 102.
24. Stephen Jay Gould: *Ontogeny and Phylogeny*. Harvard University Press, 1977. 365–375. Uő: *Ever since Darwin*. Norton, New York, 1977. 70–75.
25. Bernard Baars: *A Cognitive Theory of Consciousness*. Cambridge University Press, 1988. 42. A tudatot szakértők megosztott társadalmá/társasága hozza létre, „fel van szerelve munkamemóriával, a neve *globális munkahely*, amelynek tartalmai a rendszer egészének sugárzódnak” mint a rádió- vagy tévéműsor. E gondolat mögött Marvin Minsky 1985-ös könyve fedezhető fel: *The Society of Mind* (Az elme társadalmá). Simon & Schuster, New York, 1985. A magam javaslata nem szorítkozik a munkamemóriára, ami csak igen rövid ideig, 20–30 másodpercig tart meg igen kevés egységet.